

***Панютинська ЗОШ І-ІІІ ступенів № 1
Лозівської міської ради Харківської області***

Л.В.Невтриніс

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

ФРАЗЕОЛОГІЯ

**Дидактичний матеріал
для учнів 5-6-х класів**

Лозова, 2013

Панютинська ЗОШ І-ІІІ ступенів № 1
Лозівської міської ради Харківської області

Л.В.Невтриніс

Дидактичний матеріал
для учнів 5-6-х класів

*ЛЕКСИКОЛОГІЯ.
ФРАЗЕОЛОГІЯ*

Лозова, 2013

*Схвалено методичною радою відділу освіти
Лозівської міської ради Харківської області
Протокол №___ від _____ 2013.*

Невтриніс Лариса Володимирівна – учитель української мови та літератури, «спеціаліст II категорії»
Панютинської ЗОШ I-III ступенів №1
Лозівської міської ради Харківської області

Дидактичний матеріал для учнів 5-6-х класів з курсу «Лексикологія. Фразеологія». Панютинська ЗОШ I-III ступенів № 1, 2013 р. 71 сторінка.

У посібнику представлені різноманітні вправи та завдання з української мови з теми «Лексикологія. Фразеологія» для учнів 5-6-х класів. Матеріал подано у логічній послідовності, відповідно до вивчення теми за програмою.

Як текстові ілюстрації використовуються приказки, прислів'я, загадки, крилаті вирази, акровірші, кросворди, образні порівняння, завдання пошукового характеру, уривки класичної та сучасної літератури.

Розроблені та підібрані завдання дають змогу поповнити словниковий запас учнів, зміцнюють навички роботи зі словником, зокрема, над осягненням значення слова, особливостями вживання, стилістичним навантаженням, тренують мовленнєву пам'ять, спрямовані на збудження потреби працювати над собою, прагнення до самовдосконалення.

Пропонований посібник надасть допомогу вчителю словесності у доборі, групуванні та урізноманітненні завдань з «Лексикології. Фразеології», необхідних для засвоєння і закріплення знань і умінь учнів.

- Панютинська ЗОШ I-III ступенів №1
Лозівської міської ради Харківської області
- Л.В.Невтриніс

З М І С Т:

I. Передмова _____ 7 с.

II. Лексикологія _____ 9 с.

1. Лексичне значення слова.
2. Однозначні та багатозначні слова.
3. Групи слів за вживанням:
  - синоніми, антоніми, омоніми;
  - загальноновживані та стилістично забарвлені слова, діалектні, професійні слова й терміни.
4. Групи слів за походженням:
  - власне українські й запозичені.
5. Активна й пасивна лексика української мови:
  - архаїзми;
  - історизми;
  - неологізми.
6. Офіційно-ділова лексика.

III. Фразеологія _____ 45 с.

IV. Література _____ 70 с.

Умовні позначки

- *запам'ятай*

- *прочитай*

- *запиши*

- *подумай*

- *виконай творче завдання*

- *знайди та запиши*

- *робота в парах та групах*

I. Передмова

Слова, слова... Вони в собі всі різні:
Тривожні й тихі, радісні й сумні;
Є терпеливі, є жорстокі й грізні;
Лукаві й чесні, мудрі і смішні...
Не грайся словом. Є святі слова,
Що матері з доріг вертають сина.
Спіши до неї, доки ще жива,
Допоки розум і допоки сила.
Знайди те слово - вічне і земне.
За часом час нам світ перестилає.
Минуще все. Лиш слово не мине
І та любов, що смертю смерть долає.

Микола Ткач

Вивчення української мови в школі має дуже важливе значення, оскільки від засвоєння саме цього курсу залежить ступінь опанування іншими навчальними предметами.

У мові є одиниця, без вивчення якої немислиме пізнання всього механізму мови. Ця одиниця – слово. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його. Проте все, що закладено в нього упродовж віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами у всій красі, глибині й неповторності.

Робота над словом починається з початкових класів. Діти вже на перших етапах навчання визначають, що у слові об'єднується багато властивостей, воно є багатомірним, позначаючи предмети та явища навколишньої дійсності, має певне емоційне забарвлення, вирізняється неповторністю своєї біографії тощо. Протягом наступних років процес подальшого пізнання слова продовжується, щоб уже в 11 класі на уроках української мови з теми «Риторика» діти могли демонструвати свою акторську майстерність, красномовство, вміння добирати доцільні виражальні засоби мовного оформлення та вміння обирати з-поміж тисяч слів те, яке найбільш доцільне в конкретному висловлюванні.

Умовою досягнення таких результатів є кропітка робота вчителя протягом багатьох років навчання.

Починаючи вивчення теми «Лексикологія. Фразеологія» в 5-6-х класах та поглиблюючи вивчене в початкових класах з теми, учитель – словесник повинен донести дітям, що слово – найзіркіше око, наймогутніша сила. За допомогою слова ми занурюємося в думки і почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас. Слово – це схованка мудрості і невмирущості народу.

Завдання вчителя показати, наскільки важливо вміти правильно підбирати необхідні для вираження думки слова. Вчитель повинен донести до своїх учнів, що користування словниками різних типів не тільки підвищує грамотність людини, а і підносить загальний рівень її культури.

Зрозуміло, що не всі стають майстрами слова, які досконало опанували найскладніше і найдивовижніше знаряддя – мову. Але задача вчителя докласти чималих зусиль, щоб пробудити у дітей прагнення гармонії думки і слова.

II. Лексикологія

Розгадати кросворд, у першому стовпчику по вертикалі прочитайте назву розділу мовознавства.

1.	Л	Ю	Д	И				
2.	Е	К	З	А	М	Е	Н	
3.	К	Л	А	С				
4.	С	Т	О	Л	И	Ц	Я	
5.	И							
6.	К	А	Л	Е	Н	Д	А	Р
7.	О	П	Т	И	М	І	З	М
8.	Л	І	Т	О				
9.	О	З	Н	А	К	А		
10.	Г	У	Р	Т				
11.	І	Н	Т	Е	Р	Е	С	
12.	Я							

1. Суспільні істоти, які мають свідомість, володіють членороздільною мовою.
2. Перевірка знань з якогось навчального предмета, іспит.
3. Кімната в школі.
4. Головне місто держави.
5. Буква, яка «ображається» за те, що її не пишуть на початку слова.
6. Спосіб лічення днів у році.
7. Здатність людини бачити в дійсності позитивні сторони, сподіватися на краще.
8. Улюблена пора року багатьох дітей.
9. Особлива риса, властивість чогось, що характеризує особу, предмет тощо.
10. Зібрання, скупчення людей.
11. Увага до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось.
12. Остання буква алфавіту.

1. Лексичне значення слова

1) Відгадати загадку.

Незчисленна ми родина,
В нас на всіх – одна хатина,
Але в ній і мир, і лад,
І сусід сусіду рад.
Ну, а хто із нас що значить –
Кожен сам вам розтлумачить.

(Тлумачний словник)

2) У таблиці подано слова та їх лексичне значення. Знайти помилки у словосполученнях і пояснити їх.

Слово	Лексичне значення (за сучасним тлумачним словником)	Словосполучення
Айсберг	Плавуча льодова гора, що відколося від льодовика	Плавучий айсберг
Батут	Горизонтально натягнута пружна сітка	Синій пружний батут
Бібліотека	Культосвітня установа, де зберігаються і видаються читачам книжки, журнали	Шкільна книжкова бібліотека
Білявка	Світловолоса жінка, дівчина	Світловолоса білявка
Ветеринар	Лікар, що лікує тварин, фахівець із ветеринарії	Тваринний ветеран
Вуаль	Легка прозора тканина	Прозора вуаль
Кобза	Старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент	Музична кобза
Кріпак	Особисто залежний від поміщика і прикріплений до земельного наділу селянин	Поневолений кріпак
Кросівки	Спортивне легке взуття у вигляді закритих черевиків зі шнурівкою	Мої спортивні кросівки
Рюкзак	Заплічний мішок для речей	Заплічний рюкзак
Симуляція	Удаване вираження почуттів або певного фізичного стану з метою ввести когось в оману	Удавана симуляція
Солдат	Рядовий військовослужбовець сухопутних військ	Військовий солдат

2. Однозначні та багатозначні слова

1) Знайти і вказати слова, вжиті в переносному значенні

Летить літак Летить час Летить орел	Чисте небо Чистий рушник Чиста совість	Іде людина Іде дощ Іде година
Ведмежа послуга Ведмежа лапа Ведмежа хода	Залізна лопата Залізний удар Залізні нерви	Пусте відро Пуста розмова Пусті слова
Зоряне небо Зоряна година Зоряний дощ	Дорогий обід Дорога ваза Дорога людина	Гостре слово Гострий олівець Гострий ніж

2) Доберіть до поданих словосполучень, ужитих у прямому значенні, словосполучення, які вживаються у переносному значенні.

- Солодкі цукерки – (солодкі слова);
- Залізний цвях – (заліза воля);
- Гарячий чай – (гаряче серце);
- Світла ніч – (світлий погляд);
- Рожева сукня – (рожева мрія);
- Гірка цибулина – (гірка доля);
- Тепла вода – (тепла розмова);
- Золотий перстень – (золотий характер);
- Срібні сережки – (срібні роси);
- Весела дівчина – (веселе літо).

3) Пояснити значення словосполучень із багатозначними словами, дібрати до них антоніми.

- 1) Свіжий хліб (*м'який – черствий*);
Свіжий вітер (*прохолодний – теплий*).
Свіжа сорочка (*чиста – брудна*).

- 2) Чорна тканина (*біла*).
 Чорна робота (*важка – легка*).
 Чорні думки (*невеселі – веселі*).
- 3) Чисті руки (*помиті – брудні*).
 Чиста совість (*незаплямована – неспокійна*).
 Чистий сніг (*білий – брудний*).
 Чисте небо (*безхмарне – захмарене*).
 Чиста ріка (*прозора – скаламучена*).
- 4) Тиха їзда (*неспішна – швидка*).
 Тиха розмова (*неголосна – голосна*).
 Тихий сон (*здоровий – неспокійний*).
 Тихий дощ (*слабкий – сильний*).
- 5) Темний час (*нічний – денний*).
 Темний день (*хмарний – сонячний*).
 Темна ніч (*непроглядна – місячна*).

4) Відгадати загадки, утворити словосполучення для розрізнення значення слів.

Здавна я служу людині,
 Я у маминій машині,
 На сосні чи на ялині,
 Я у когось ще й на спині.

(Голка)

Мене знайдеш у плащах,
 пальтах, сукнях, піджаках,
 чоловічих сорочках.
 Де ж іще? А ще – в річках.

(Рукав)

Я у кожній деревинці,
 Квітці, кущику, травинці,
 В класі ж на уроці мови
 Ти побачиш мене в слові.

(Корінь)

3. Групи слів за вживанням:

синоніми, антоніми, омоніми

1) Підберіть до вказаних слів слова, близькі за значенням, у виділеному стовпчику по вертикалі ви прочитаєте назву мовного терміна.

1.	С	П	Р	И	Т	Н	И	Й		
2.	Д	И	В	О						
3.	Н	А	Г	О	Р	О	Д	А		
4.	О	Г	О	Л	О	Ш	Е	Н	Н	Я
5.	Н	А	С	О	Л	О	Д	А		
6.	Б	Е	С	І	Д	А				
7.	М	Е	Т	Е	Л	И	Ц	Я		
8.	Р	О	Д	И	Н	А				

1. швидкий;
2. чудо;
3. відзнака;
4. об'ява;
5. задоволення;
6. розмова;
7. заметіль;
8. сім'я.

2) Відгадати загадку. Записати синоніми до слова –
ЗАВІРЮХА.

Хто дід?

З'їжджалися дочки у гості до діда:
Ось там Завірюха санчатами їде,
За нею Метелиця слідом мете,
Хурделиця Хугу з собою веде.
А тільки-но вітер у полі завіє,
Як стануть на межі Хуртеча й Завія
Нарешті, удвох з Заметіллю приїхала
Найменша – улюблена донечка Віхола.

Відгадка: МОРОЗ.

3) Із поданих на картках слів утворити синонімічні ряди.

1 КАРТКА

Смуток, насуплений, похмурий, сум, лагідний, печаль,
похмурий, тактовний, журба, людяний, хмурий, ласкавий.

Перевірка: Смуток, сум, печаль, журба.

Насуплений, похмурий, понурий, хмурий.

Лагідний, тактовний, людяний, ласкавий.

2 КАРТКА

Ледачий, плакати, бездіяльний, хникати, товариш, пасивний,
квилити, приятель, ридати, друг, лінивий, колега.

Перевірка: Ледачий, бездіяльний, пасивний, лінивий.

Плакати, хникати, квилити, ридати.

Товариш, приятель, друг, колега.

3 КАРТКА

Прикрашати, великий, квітчати, грандіозний, згода, спокій, здоровенний, оздоблювати, злагода, уквітчувати, мир, гігантський.

Перевірка: Прикрашати, квітчати, оздоблювати,
уквітчувати.

Великий, грандіозний, здоровенний,
гігантський.

Згода, спокій, злагода, мир.

4 КАРТКА

Сильний, журливий, печальний, останній, дужий, кінцевий, потужний, сумний, завершальний, невтішний, міцний, остаточний.

Перевірка: Сильний, дужий, потужний, міцний.

Журливий, печальний, сумний, невтішний.

Останній, кінцевий, завершальний,
остаточний.

5 КАРТКА

Задушевний, щирий, винятковий, близько, особливий, недалеко, унікальний, чуйний, неповторний, поряд, сердечний, поблизу.

Перевірка: Задушевний, щирий, чуйний, сердечний.

Винятковий, особливий, унікальний,
неповторний.

Близько, недалеко, поряд, поблизу.

4) Дібрати до слів іношомовного походження українські синоніми, використовуючи слова для довідок.

Алфавіт, біографія, авіатор, аналогічний, аплодисменти, архаїчний, арбітр, акцент.

Слова для довідок: оплески, застарілий, азбука, наголос, життєпис, подібний, льотчик, суддя.

5) Знайти синонімічну пару фразеологізм, використовуючи довідковий матеріал.

Звідки беруть, крутити голову, піднімати на глум, підбивати клинці, як у казці, давати прочухана.

Довідковий матеріал: милити шию, між молотом і ковадлом, заздрощі хапають, надавати стусанів, брати на книги, як у Бога за пазухою, баламутити голову, смалити халявки.

6) Розгадати синонімічний лайнворд.

Синонімічний лайнворд

1		2			3		4		5		6			7		8	
																	9
																	10
17																	
																	11
16																	
			15	14				13		12							

<u>Запитання:</u>	<u>Відповіді:</u>
1. Придане.	1. Посаг.
2. Напад.	2. Агресія.
3. Поширювати (знання).	3. Сіяти.
4. Деспот.	4. Тиран.
5. Ступінь.	5. Ранг.
6. Гучна.	6. Голосна.
7. Спроможність.	7. Снага.

8. Зневага.	8. Ганьба.
9. Ярмарок.	9. Базар.
10. Запрацьована.	10. Зароблена.
11. Налаштовувати.	11. Налагоджувати.
12. Ординарний.	12. Типовий.
13. Витягати.	13. Виймати.
14. Паркан.	14. Тин.
15. Непослух.	15. Непокора.
16. Судно.	16. Корабель
17. Крижана.	17. Льодова.

7) Дібрати синонімічні фразеологізми до поданих стійких словосполучень.

- Хоч греблю гати – (ніде й голки встромити);
- Сила силенна – (тьма тьмуца);
- Без ножа різати – (без вогню пекти, без мила голити);
- Байдики бити – (ганяти вітер по вулиці);
- Теревені правити – (баляси точити, розводити балачку);
- Ні риба, ні м'ясо – (ні пава ні гава, ні те ні се);
- Заломити ціну – (вола правити, як за рідного батька);
- Не всі дома – (немає клепки);
- Обдерти як липку – (останню сорочку зняти);
- Пускати бісики – (стріляти очима);
- Опустити руки – (занепасти духом);
- Спалити мости за собою – (замітати сліди, кинути кінці у воду);
- Не спускати з нього ока – (бути на сторожі);
- Хоч на край світу – (скільки око сягає);

8) Вписати в клітинки слова, протилежні за змістом.
У виділеному вертикальному стовпчику прочитати ім'я другого брата.

1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						

- 1) Мало (Багато).
- 2) Раніше (Пізніше).
- 3) Всерйоз (Жартома).
- 4) Дешево (дорого).
- 5) Увечері (Вранці).
- 6) Вірно (Невірнo).
- 7) Влітку (Взимку).

Відповідь: *АНТОНІМ*

9) *Акрівіри.*

Аби розібратись, про що піде мова.
Навколо слова всі стали по-двоє:
Такі вийшли пари, як біле і чорне,
Огидне й приємне, ласкаве й суворе.
Назвались вони лише словом одним,
І ти здогадаєшся, саме яким, бо
Ми акрвіршем покажемо цим.

10) *Вписати антонімічні пари.*

Добрі люди вмирають, а діла їхні живуть.

У хорошій компанії розуму наберешся, а у поганій і свій загубиш.

Ліпше розумний ворог, ніж дурний приятель.

Добрі діти на ноги поставлять, а лихі з ніг звалять.

Мати однією рукою б'є, а другою гладить.

За правду б'ють, карають, а неправду величають.

Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить.

Учений іде, а неук слідом спотикається.

Не було б щастя, та нещастя допомгло.

З праці радість, а з безділля смуток.

Краще гірка правда, ніж солodka брехня.

Важко піднятись, зате легко спуститись.

Де багато слів, там мало діла.

У короткого розуму язик довгий.

11) *Прослухати загадки, відгадати їх. У кожній із загадок вказати слова протилежні за змістом.*

Біле поле, чорне насіння, хто його сіє, той розуміє.
(книжка)

Золотий пішов, а срібний прийшов.
(сонце і місяць)

Звечора вмирає, вранці оживає.
(день)

Чорна корова всіх людей поборолла.
А білий віл всіх людей підвів.
(ніч і день)

Взимку горою, а літом водою.
(сніг)

Живе – лежить, помре – біжить.
(сніг)

Вдень вікно розбивається, а вночі само вставляється.
(ополонка)

Літом одягається. А на зиму одежі цурається.
(дерево)

Песиміст (від лат. *pessimus* - найгірший) – особа, схильна бачити все в темному світі, пройнята відчаєм і зневірою в майбутньому.

					Н	А	Д													
					С	У	Ш	А												
				В	Е	Ч	І	Р												
				Щ	Е	Д	Р	И	Й											
			Н	А	Ч	И	С	Т	О											
		А	К	Т	И	В	Н	И	Й											
З	А	П	И	Т	А	Н	Н	Я												

Відповідь: під, вода, ранок, скупий, начорно, пасивно, відповідь.

Активний (від лат. *activus* - діяльний) – діяльний, енергійний; той, що розвивається.

Пасивний (від лат. *passivus* - бездіяльний) – байдужий, бездіяльний, млявий.

14) *Дібрати антоніми - фразеологізми до стійких сполучень.*

- Байдики бити – (працювати в поті чола);
- Піти з торбами – (кататися як сир в маслі);
- Бідна як церковна миша – (купатися в розкоші);
- Співати дифірамби – (поливати поміями);
- Ні пари з вуст – (розпускати язика);
- Як кіт наплакав – (кури не плюють; хоч відбавляй);
- Ляси точити – (в рот води набрати);
- Брати в голову – (викинути з голови);
- Білий я к сніг – (чорний як сажа);
- Піти вгору – (піти на дно);
- Хоч греблю гати – (кіт наплакав);
- Стоїть як вкопаний – (намастив п'яти маслом).

15) Розгадати антонімічний лайнворд.

Антонімічний лайнворд

1				2	3			4		5		
												6
												7
												8
11												
		10							9			

<u>Запитання:</u>	<u>Відповіді:</u>
1. Слабко.	1. Сильно.
2. Давній.	2. Новий.
3. Увійти.	3. Вийти.
4. Гучно.	4. Тихо.
5. Погана.	5. Хороша.
6. Зневага.	6. Шана.
7. Уперед.	7. Назад.
8. Прокинутися.	8. Задрімати.
9. Постійно.	9. Тимчасово.
10. Дружнє.	10. Вороже.
11. Розлучення.	11. Оженився.

16) Прочитати тексти, знайти омоніми. Виписати їх, усно пояснити значення.

Зухвалий потік

Навесні малий потік
 Стрімголов униз потік.
 - Ось пройду, - шумить, - між гір я, -
 Затоплю усе міжгір'я.
 Через поле і долину
 До людських осель долину!..
 Але тут усе розтало,
 І зухвальця враз не стало.

(В.Плахотников)

Жук пішов у сад за дачу
і розв'язує задачу.
А комар години цілі
лиш тиняється без цілі.
То з нудьги, без всяких діл,
Полетів з гори у діл.
Повернув за тин до льоху,
Розбудив за сажем льоху,
у смолі липкій зав'яз,
зачепивсь крилом за в'яз,
з бузини упав незграба і радіє, що не з граба.

(В.Плахотников)

Голос криниці, чого ж ти замовк?
Руки шовковиць, чого ж ви залякли?
Вікна забиті, і висить замок —
ржава сережка над кінчиком клямки.

(Л. Костенко)

Ну й поживна риба кілька!
Щоб наїстись, треба кілька.

(Л. Граматюк)

В замок оленя везли
В клітці, як опришка.
В двір загнали, звідкіля
Не втече і мишка.

(Д. Павличко)

Дивний ключ у небі лине,
не залізний, а пташиний.
Цим ключем в осінній млі
Відлітають... *(журавлі)*.

Народна творчість

Досягнення чужих умів
За власні видавать умів.

(Л. Граматюк)

17) Відгадати загадки, назвати омоніми.

Косу дівчина плете,
На косі трава росте,
Пляж найкращий на косі.
Поки що трава в росі,
Із косою йде на косу
Хлопець той, що трави косить.

(Що за коса?)

Я буваю пряма й коса,
Учні в школу мене носять,
А ще часу не марную –
Всіх по-своєму шикую.
І завжди мене ти знаєш,
Одним словом називаєш. Як?

(Лінійка)

Малюку потрібна, щоб спати,
Козаку – тютюн насипати.
Як ці речі одним словом назвати?

(Люлька)

Що по дереву повзе,
Танк чи трактор везе?
Назви одним словом усе.

(Гусениця)

18) Дібрати до слів синоніми і антоніми.

1. Ввічливий – гречний, люб'язний, чемний; нечемний, грубий, невихований.
2. Гарний – красивий, чудовий, прекрасний; поганий, потворний, огидний, препоганий.
3. Важливий – значний, істотний; дріб'язковий, малозначний, нікчемний.
4. Добрий – хороший, душевний; злий, лихий, недобрий, злющий, жорстокий.

загальноживані та стилістичні забарвлені слова, діалектні, професійні слова й терміни

1) *Загальноживані та діалектні слова записати у дві колонки:*

Вітер, легіт; легінь, парубок; печаль, туск; гуторити, говорити; пательня, сковорода; капелюх, крисаня; бордзо, швидко; джерга, ковдра; дядько, стрий; мальфівниця, відьма; хустина, рантух; кошик, кобівка; жарти, фіглі; бузько, лелека; втрафити, потрапити; капарство, недбалість; клевець, молоток; когут, півень; рахуба, клопіт.

2) *Діалектні слова підкреслити, пояснити лексичне значення кожного. Яка роль діалектних слів у реченнях?*

До села вертається чабан і жене гирлигою туман. (А.Качан.)

Над розливом гірських полонин тужно грає трембіта остання. (О.Лупій.)

Багато небесної сходить краси на кичері лисі, на наші ліси... (В.Герасим'юк.)

Лиш тоді життя щось варте, як палає, наче ватра... (С.Пушик.)

Піднесу свою молодість яру, як бартку. (Д.Кремій.)

Словник:

Гирлига – ціпок. Полонина – безліса ділянка в Карпатах, яка використовується для пасовиська та сінокошу. Трембіта – духовий музичний інструмент. Кичеря – гора, вкрита лісом уся, крім вершини. Ватра – багаття. Бартка – гуцульський топірець.

3) *До поданих діалектних слів дібрати літературні відповідники. За потреби звернутися до словника.*

Жовнір, гандибурка, керниця, коц, кошуля, ногавиці, митка, ожіг, тупиця, фамілія, фая, спудитися, пироги, ринка.

Для довідок:

Солдат, картопля, криниця, ковдра, сорочка, штани, ганчірка, кочерга, сокира, сім'я, буря, злякатися, вареники, каструля.

4) Прочитати речення, пояснити лексичне значення виділених слів. Чи є ці слова загальноживаними?

У мові представників яких професій уживається кожне з них? З якою метою вживаються такі слова в художніх творах? Яке з цих слів можна вважати науковим терміном? Значення слова термін з'ясувати за словником.

Час у небо, час! В шоломофонах пеленг писне тонко – й зльотна смуга вже гойдає нас. (М.Сич)

Дзвенять якорі. На бакборті трап тихенько скрегоче в холодну сталь. І раптом наказ: “Повернути! Вест!” Над обрієм щогла здіймає хрест... (О.Влизько)

Ходіть, професоре, до лісу, він теж відкриє вам дива. ...Можливо, сарна чи лисиця рудим нейтрино промайнуть... (О.Шугай)

На КП тут сидів генерал, що полки його зайняли всі траншеї на цій висоті. (А.Кацнельсон)

Словник:

Пеленг – напрям від спостерігача до об'єкта, що визначається кутом між площиною меридіана і вертикальною площиною, яка проходить через центр компаса та об'єкт, визначається приладом пеленгатором. Трап – сходи або драбина на судні. Вест – західний вітер. Нейтрино – електрично нейтральна елементарна частинка з масою, набагато меншою за масу електрона, яка відзначається надзвичайно великою проникною здатністю. КП - контрольний пост.

5) Подані терміни записати в такій послідовності:

1. уживані мовознавцями;
2. з мовлення комп'ютерників.

За потреби скористатися словником.

Фонема, сервер, логін, присудок, курсор, неповне речення, твірна основа, веб-сторінка, суфікс, контент, дієслово, прийменник, граматична основа, користувач, домен, синтаксис, блог, хакер.

6) Прочитати, визначити професійні слова. Розповісти про роль професійних слів у мовленні.

Необхідно укласти невід та аркани (урізи) до невідника, виплутати невід та аркани, підв'язати невід до канату, підібрати канат з барабану лебідки з укладенням його та витяганням вручну. У випадку лову риби та морепродуктів з бударок чи куласів необхідно виїхати на веслах до місця лову, розставити та оглянути знаряддя лову. (З посадових обов'язків).

7) Прочитати (прослухати). Визначити професійні слова. Визначити стиль уривка. З якою метою професійні слова вживаються в художніх творах? Назвати вжитий в уривку неологізм.

Це був андроїд, робот екстремальної форми з еластичним шкіряним покриттям. Як учені мозолили собі мізки, щоб явити його на світ! Як дбали про його рефлекторні дії й регулювання температури з використанням термісторів, як піклувалися про муфти й гальма, про пневматичний та гідравлічний приводи! Щоб озброїти робота зором, підсилювали контраст у скануючій системі. А як привчали слух робота сприймати мову, розуміти структуру слів, дбали про вокодер із пасивними фільтрами й індуктивні дистанційні детектори! Та ще про багато всякої всячини, що не злічити. (За Є. Гуцалом)

8) Диктант з коментуванням. Підкреслити професійні слова. Які з них є сьогодні застарілими?

От і роблю я. Застукала ляда; бігає човник відтіль і відсіль... Човник і ляда – ткачеві порада; берди і цівки – ви хліб мій і сіль! (Я. Щоголев.) Біля гвинта шумить, кипить вода, намацує щоденну путь радар. (В. Юр'єв.) О тій порі у груди космодрому гарячий струмись пружно вдарив з дюзів. (Р. Юзва.) У тій хитрій автонапувалці що тільки не передбачено науково-технічною революцією для корови: стоячок, хомутик, гумова прокладочка, сидельце, решіточка, пружинка, клапан, вісь, важіль і чаша. (Є. Гуцало.)

9) *Вибірковий диктант. Виписати професійні слова, терміни та діалектні слова (у формі називного відмінка однини). З'ясувати лексичне значення кожного, за потреби звернувшись до словника. Пояснити, з якою метою такі слова використовуються в художніх творах.*

1) У машиннім залі, повному ЕОМ, в хаосі перфострічок і сигналів, у звичайнісінький буденний день одна машина усвідомила раптово, що закохалась у конструктора вона. Та був лише людиною конструктор: не зрозумів нічого, не помітив, лиш перевірів креслення та схеми та замінив діоди та тріоди... Машинне серце б'ється і пульсує, згоріло лиш одне реле. (В.Моляко)

2) Сниться мені, що іду на гору з бесагами. Ліс висохлий до найменшої галузки. Роздивляюсь, а передо мною брама. З неї виходить вуйко і несе місяць в руках. Поклав мені руки на рамена та й каже: “Дитино моя! Будеш іти сім миль і сім годин. Найдеш свого судженого!” (За О.Кобилянською.)

Для довідок:

Діод – електронна лампа з двома електродами, що пропускає струм лише в одному напрямі. Тріод – електронна лампа, в якій є катод, анод і керуючий електрод (сітка); використовується в радіотехніці. Реле – автоматичний пристрій, який реагує на зміну параметра (температури, тиску тощо) фізичного процесу і в разі досягнення заданої величини примушує діяти виконавчий механізм. Бесаги – торби. Галузки – гілки. Вуйко – літній чоловік. Рамена – плечі.

10) *Познач речення, яке містить слова:*

Варіант 1 діалектні

- а) Хмари низько стояли над самотніми бараками. (М.Хвильовий)
- б) Приїжджий повів потім мову про колгосп, про те, що пшениця цього року дала б урожай рекордний, якби не пригоріла під час суховію. (О.Гончар)
- в) Іван був хмурий, неввічливий і дуже фудульний... (Ю.Федькович)

Варіант 2 професійні

11) У якому реченні використано слова:

Варіант 1

професійні

- а) На ливарному дворі холол чавун попереднього топлення, рухався кран, канавники метушилися, домна гула рівним робочим голосом. (Ю.Яновський).
- б) Ви лягайте, а я борзо зладжуся й піду, і за годинку буду знов тут. (О.Кобилянська)
- в) Цей спокійний, з уже сивим вусом чоловік чимсь привертав довіру. (О.Гончар)

Варіант 2

діалектні

12) Встанови відповідність між словами:

Варіант 1

професією і професійним словом

1. Пірует	А. Стельмах
2. Глечик	Б. Балерина
	В. Гончар

Варіант 2

діалектним словом і його значенням

1. Люстерко	А. Картопля
2. Бараболя	Б. Хата
	В. Дзеркало

13) Познач рядок, у якому всі слова є неологізмами і застарілими:

Варіант 1

неологізми

- а) монітор, тест, гармата;
б) скутер, ринг тон, ноутбук;
в) оброк, шати, піснетворець.

Варіант 2

застарілі

14) Тестові завдання:

1. У якому рядку всі слова загальноживані?
  - А береза, дім, хата, асфальт, декан.
  - Б шука, ворона, кішка, дупло, мати.
  - В ньенька, матуся, матір, дерево, дуб.

2. У якому рядку слова, які вживаються у науковому стилі?
  - А колба, циліндр, косинус, підмет, синтагма.
  - Б зозуля, дерева, сонце, спідниця, кожух.
  - В острів, море, захід, вітер, ставок.

3. В якому рядку всі слова розмовно-побутового стилю?
  - А ведмідь, корова, собака, жито, рука.
  - Б бджола, голуб, ластівка, соловейко.
  - В кумекати, довготелесий, учитися, вештатися.

4. В якому рядку вжито слова в переносному значенні з позитивною оцінкою людини?
  - А бджілка, голуб, ластівка, соловейко, сокіл.
  - Б квітка, корова, поле, нива, сосна.
  - В береза, коза, трава, земля, осока.

5. В якому рядку слова вжито в переносному значенні з негативною оцінкою людини?
  - А дощ, повінь, посуха, куш, дим.
  - Б яблуня, ведмідь, лисиця, вовк, життя.
  - В гадюка, свиня, коза, собака, корова.

6. В якому реченні вжито пестливі слова?
  - А Сини мої, соколи. (В. Сосюра).
  - Б Не козак ти, не лицар! Ти гадюка, злодій ти!
  - В Ненечко, ластівочко! Я у вас - любя дитина.

15) *Перепишіть, підкресліть загальноживані слова.*

Варіант I

Словник, жалива «кропива», глива «груша», постійно, ненашко «хрещений батько», бебешка «вид кофти», схожий, вовна, біля, жижа «щось гаряче», бунація «тихий вечір», верхній, величина, наука, характер, вільха, самовар «міномет», здрейфити «злякатися».

Варіант II

Алмаз, бутина «рубання лісу», весна, бушля «чапля», важіль, журнал, легкий, легко, валити, програма, валява «велика кількість», вальс, вандри «мандри», ванна, ватажок, запитувати, нібито, під, вогнище, вартний «вартий».

Варіант III

Бутон, буцик «коржик», бучина «букове дерево», школа, акація, важкий, важко, вальний «численний», вандрівка «мандрівка», кімната, можна, відповідати, чистий, проте, сад, варунок «вариво», ватра «вогнище», вітрець, книга, убрід.

Варіант IV

Варцаб «лутка», вдалині, вдячний, великий, веліти, велодром, вепринник «агрус», верблюд, вередувати, верем'я «гарна погода», верста, може, але, зелений, два, свій, вертипорох «вітрогін», взаємодопомога, вага.

Варіант V

Вартувати, ввічливо, вгород «огород», в долині «унизу», ведмідь, велемудрий «дуже розумний», велетенський, величина, вельбучний «знатний», верболіз, мабуть, зате, синій, чотири, твій, вечірня «вечерня», виводок, вивозити, вигадка, вигідно.

Варіант VI

Коса, травиця, вгору, вділ «униз», велетень, величаво, вентер «ятір», вербовий, верітчина «ряднина», очевидно, однак, білий, вісім, мій, вечорина «вечір», вітряно, віц «дотеп», вітчим, віяти, вокоури «навколо».

17) Робота з тестами:

1. У якому рядку медичні терміни?
  - А. Терапія, гіпотеза, дефіцит, сигма.
  - Б. Антропология, конверсія, аврал, автобіографія.
  - В. Комплекс, інверсія, автограф, діамант.
  - Г. Температура, скальпель, пігулки, ординатор.

2. Виберіть рядок, в якому є синонім до терміна горизонт:
  - А. Географія, сонце, небо, далеч.
  - Б. Видноколо, обрій, виднокруг, крайнебо.
  - В. Горизонталь, горизонтальний, протяжність, протяг.
  - Г. Протягом, круг, дивитися, милуватися.

3. Як називаються слова, якими користуються люди певних професій?
  - А. Діалектні
  - Б. Загальноживані
  - В. Неологічні
  - Г. Професійні

4. В якому рядку всі слова – терміни?
  - А. Дифтонг, ділення, гіпотенуза, фонетика.
  - Б. Прагнення, абстракції, знаменник, депо, місто.
  - В. Гуманізм, романтизм, чисельник, готель, кіло.
  - Г. Детектив, какаду, множення, контакт, посол.

5. У якому рядку вжито професійну лексику?
  - А. В шкіряних мішках стояли стоси старої щирозлотої монети.
  - Б. Наші вуличани, окрім хліборобства, ще мають і ремесло в руках: столярство шевство, стельмахівство, бондарство і мірошництво.
  - В. У пам'яті іде за мною слідом моє село, де плакав і радів.
  - Г. Летять білі чайки, летять білі чайки блакитного дня.

18) Прочитайте речення, знайдіть в них професійні слова, розкрийте їхнє значення і вкажіть, якої професії вони стосуються:

Запарувала рілля, тьмяно заблищали на сонці одвернуті лемешами скиби землі (Г.Тютюнник).

Тимко, налягаючи руками на чепіги, часто задирав голову проводжав даленіючі косинці журавлів, і тихий смуток облягав його серце (Г.Тютюнник).

Лікарка мовчки вийняла з-під пахви хворої термометр, мружачись проти світла, довго придивляючись до блискучою шкали (Ю.Збанацький)

Для того, щоб передати велетенські напруження від однієї частини машини до другої треба, щоб палець поршня і втулка шатуна були абсолютно точно підігнані одне до одного (В.Собко).

Там росли тонка матіюла з міцним ароматом, пахучий гострий тютюн, терпкий любисток (Г.Тютюнник)

В ставу було чималенько лящів, і ніхто їх не ловив (Л. Глібов).

Деякі гості були у свитах з драпу (П. Куліш).

19) Вправа-конкурс. Перепишіть текст, підкресліть діалектизми. З'ясуйте їх значення (користуйтесь довідкою). Прочитайте кожне речення, замінивши діалектизм загальноживаним словом.

Варіант I

1. В старім парку міськiм устелилося по стежках листя грубою верствою.
2. Вона хотiла, щоб вiн вiдразу скинув бурнус, отряс його з снiгу.

3. Вкінці втомилася і кинула рискаль від себе; змучилася добре.
4. У вертепах, серед стрімких скель, почувся відгук.
5. Я йшов заборзо.

Довідка: верства - шар; бурнус - пальто; рискаль - лопата; вертеп - печера; заборзо - швидко.

Варіант II

1. Туди не заходить ні одна людська душа, лиш іноді у свята мій неньо.
2. Тепер я злізу згори в ріку, де ловлю пстругів.
3. Між тим безперестанно розщибалися дзвінки та лунали співи.
4. Нині верем'я таке неприязне і вогке.
5. Він дуже голосний лікар.

Довідка: неньо - батько; пструг - форель; розщибалися – лунали; верем'я - погода; голосний - відомий.

Варіант III

1. Ворожий сик, пронизливий свист оповістив його приїзд.
2. Лісова земля оживилася світляками, а безліч свершків перекликувалася.
3. Там гомоніла велика парова трачка.
4. Жила від дев'ятого року свого життя у ненашки.
5. Сниться мені, що іду на гору з бесагами.

Довідка: сик - сичання; свершки - цвіркуни; трачка - лісопиленья; ненашка - хрещена мати; бесаги - сакви, торби.

20) Гра «Хто більше».

Учні діляться на дві команди. Перша зачитує діалектне слово, а друга – літературне.

Забузувати – засипати

Загодя – зарані

Завидощі – завидки

З'жа – їда

Змисл – смисл

Їдна – одна
Каламар – чорнильниця
Камізелька – жилетка
Корсарство – піратство
Кресаня – капелюх
Криткома – крадькома
Куря - курча
Кургузій – куций.

21) Прочитайте текст. Випишіть парами загальноживані і діалектні слова.

Чудесні барви

...А є ще риси мови, що звуться діалекти: це говори місцеві на дещо інший лад. На Київщині (в Літках) взуття зовуть обувка, а огірок звичайний в Чернігові — гурок, а кошик на Поліссі (в Іванкові) — кошувка, і назви, і вимова різняться що не крок.

Раз якось на базарі професор із столиці заговорив із дідом, що угоди привіз:

- То, значить, на Поліссі вродили полуниці?

Я бачу, ви з-над Снові, із хутора Рогіз.

Дід витріщає очі — і як це може бути?

- То ви з Рогозу родом? Мо, інженер? Поет?

- Та ні, я просто знаю, як де говорять люди:

прислухуюсь до мови — і в цьому весь секрет.

Д. Білоус

4. Групи слів за походженням:

власне українські й запозичені

1) Гра «Дуель».

Правила гри: гра має цілу низку варіантів, що дозволяють уникнути уодноманітнення уроку й пристосувати саму ігрову ситуацію до його змісту. Матеріалом для проведення гри може слугувати лексика іншомовного походження, до якої добираються українські відповідники; правила проведення лишаються тими самими.

Завдання для гри:

1. Азарт - запал; акомпанемент - супровід; антракт - перерва; аплодисменти - оплески; армія - військо; атака - напад; баланс - рівновага; бюст - погруддя; візит - відвідини; девіз - гасло; департамент - відділ; експлуатація - визиск; експорт - вивіз; кавалерія - кіннота; квартира - помешкання; контур - обрис; кур'єр - посланець; мемуари - спогади; фонтан - водограй; мотив - спонука.

2. Портмоне - гаманець; пейзаж - краєвид; резонанс - розголос; результат - наслідок; апломб - самовпевненість; режим - лад; рапорт - звіт; секрет - таємниця; спектакль - вистава; фамільярність - панібратство; флірт - залицання; формат - розмір; шофер - водій; аграрний - земельний; п'єдестал - підніжжя; гарантія - запорука; пріоритет - перевага; інтерес - зацікавлення; компрометувати - неславити; аргумент - доказ.

3. Ароматний - запашний; дескриптивний - описовий; бібліотека - книгозбірня; домінувати - переважати; тренінг - вправляння; маркетинг - торгівля; шоп - крамниця; гідротерапія - водолікування; спіч - промова; нонсенс - нісенітниця; генерація - покоління; фундатор - засновник; електорат - виборці; імідж - образ; перманентний - постійний; толерантний - терпимий; консенсус - згода; шоу - видовище; ексклюзивний - винятковий.

4. Структура - будова; прогрес - поступ; імплікувати - натякати; апелювати - звертатися; аплікант - прохач; апробація - схвалення; архаїчний - застарілий; ареал - простір; аргумент - доказ; асамблея - збори; абсолютний - цілковитий; опінія - думка; компактний - щільний; коментувати - тлумачити; комфорт - зручність; вербальні - словесні; резерв - запас; репродукція - відтворення; рецепція - сприйняття; релаксація - відпочинок.

2) Гра «Камінь спотикання»

Правила гри: учням роздаються картки з віддрукованими десятима реченнями, у кожному з яких підкреслено по одному слову, що його значення і треба буде з'ясувати. Переможцем стає той з-поміж учнів, хто найшвидше і найправильніше з'ясує значення підкреслених слів. Гру можна проводити як за варіантами, так і за спільним для всіх завданням. Варіювати можна й час, що відводиться на гру, - від трьох хвилин і більше або ж до першого повного виконання завдання.

Завдання для гри:

- 1) Сірі круглі очі світилися тихо, але *чоловічки* в очах виглядали розумно, гостро й неначе пронизували людину наскрізь.
- 2) ... Не жалійте зрадника, бо він ось *небавом* наведе своїх жовнірів і буде різати нас.
- 3) В садку й на терасі був ще більший *гармидер*.
- 4) — Рід і слава князів Вишневецьких — це найдорожчий *клейнод* польської корони.
- 5) Гості посідали рядочками на довгих простих *ослонах*.
- 6) Його позир слідкував за нею, доки манячіла через рідке гілля її червона запаска та квітчаста *плахта*.
- 7) А кати знущались, ще й *пащекували*.
- 8) Єремія бив себе кулаком по персах так навіжено, аж сухорляві *перса* гули.
- 9) - ... Бог посилає тобі такий талан, а ти ще й *комизишся* й кирпу дереш.
- 10) - ... Ми оце тікаємо од *наглої* смерті. Тікай і ти, серце, та ще й швидко!

Для довідок: чоловічки - зіниці; небавом - незабаром, скоро; гармидер - метушня, безладдя; клейнод - коштовність, державна відзнака; ослін - лавка; плахта - жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ; пащекувати – лаяти, сварити, говорити неприємні речі; перса – груди; комизитися – вередувати; наглий – несподіваний.

1) До його назбиралось чимало старих козаків-дідів, наймитів та усякої сіроми.

2) Сірко, захопивши *обіруч* важку шаблю, почав косити козацькі голови.

3) Тодозя вже *оговталась* з гострим позиром Єремїїних очей і оглядала його з цікавістю молодої удови.

4) На білому чолі лиснів пружок од парчевою очіпка, що висунувся з-під білої низенької *намітки*.

5) Вона оглядала його невисоку, сухорляву, але широкоплечу постать, його *довгобразий* вид з випнутим, круглим високим чолом.

6) Почувши *загад* од Гризельдн, вони повставали з лавок, повиносили столи в садок за хату на причілок.

7) Червоні *сап'янці* з золотими острогами були обшиті на колінах золотом та обнизані перлами.

8) А тим часом санки готові: час їхати на *влови*, бо припече сонце, то й сніг розтане.

9) Ці слова вирвались в неї *несамохїть*. Вона почувала, що спашнула, мов огнем, і почервонїла.

10) Довго Виговський противився, але побачив, що *непереливки*, і промовив: «Я вертаю бунчук і булаву».

Для довідок: сірома - простолюд, бідняки; обіруч - обома руками; оговтатися - заспокоїтися; намітка - покривало на голову поверх очіпка у замїжніх жінок; довгобразий - з довгим обличчям; загад - наказ; сап'янці - чоботи з тонкої шкіри; влови - полювання; несамохїть - поза своєю волею; непереливки - дуже погано, скруно.

3) Гра "Хто більше?"

Діти об'єднуються в групи.

Завдання: продовжити ряди слів, які б починалися названими грецькими та латинськими елементами.

- 1) Аеро... (повітря) - аеровокзал, аерозоль...
Біо... (гр. "життя") - біологія, біомаса...
Інтер... (лат. "перебування поміж") - інтервал, інтернаціональний...
Теле... (гр. "далеко") - телевізор, телеграф...
- 2) Аква... (лат. "водний") - акваланг, акварель, акваріум...
Моно... (гр. "один") - монографія, монолог, монотонний...
Зоо... (гр. "тварина") - зоологія, зоогігієна, зоотехніка...
Відео... (лат. "дивлюсь") - відеокамера, відеосигнал...
- 3) Авіа... (лат. "птаха") - авіабаза, авіапарк, авіапошта...
Бібіло... (гр. "книга") - бібліотека, бібліографія...
Поле... (гр. "численний") - поліглот, поліекран, політика...
Мікро... (гр. "малий") - мікроавтобус, мікроскоп, мікрокосмос...
- 4) Авто... (гр. "сам") - автобіографія, автовокзал, автобус...
Баро... (гр. "тягар") - барометр, барокамера, баротерапія ...
Макро... (гр. "великий") - макроклімат, макрокосмос...
Хроно... (гр. "час") - хронограф, хронологія, хронограма...
- 5) Екзо... (гр. "зовні, поза") - екзотика, екзотичний, екзобіологія...
Космо... (гр. "всесвіт") - космодром, космонавт, космос...
Уні... (лат. "один") - універмаг, універсам, унікальний, унікум...
Радіо... (лат. "промінь") - радіорубка, радіостанція...
- 6) Мега... (гр. "величезний") - мегаполіс, мегарельєф, мегафон...
Фото... (гр. "світло") - фотографія, фотосинтез, фотоефект...
Кардіо... (гр. "серце") - кардіограма, кардіологія, кардіограф...
Вело... ("велосипедний") - велокрос, велодром, велотрек...

5. Активна й пасивна лексика української мови:

архаїзми, історизми, неологізми

1) *Творча робота.*

Роздивись репродукцію картини Іллі Рєпіна «Запорожці».

Які слова ти б використав, розповідаючи про зображене на картині?

Для довідок: кошовий, отаман, сотник, курінний, писар, каламар, кобза, каламайка, китайка, жупан, свита, оселедець, самопал, пістоль.

2) *Попрацюй зі словником! Витиши значення слів та запам'ятай:*

Економіка _____

Ботфорти _____

Меценат _____

Хакер _____

2) Виділіть історизми та архаїзми. З'ясуйте відмінності між ними. Яку роль виконує застаріла лексика в тексті?

Зверніть увагу на значення власних імен.

1. За седмицю отець Окомир повернувся із Пересічення, від волхва.
2. Житяна пішла до Києва шукати рід свого лади.
3. А тут захворів кожум'яка Вілокіз.
4. Менші діти Гордослава знали, що Веселина була на виданні і тепер дбала собі на посаг.
5. Веселина гриміла цебрами і довго спускала в колодязь журавель.
6. Скоро Превлад і Маломир подалися до тиверців.
7. Ярка стала молитися Дажбогу-Ярилу.
8. Велика небезпека постійно чатувала на переповнені лодії боярина.
9. Очі Гордини заіскрилися цікавістю, на чоло вив'юнились тонкі бровенята.
10. Мечники обступили витязя.

3) Гра “Дуель”.

Учитель називає першу частину прислів'я, учень – другу, підкреслити застарілі слова.

Поки баба спече книші, ... (...у діда не стане душі).

Невигода нашій бабці ... (... ні на печі, ні на лавці).

Не в тім річ, що у хаті піч, а ... (... у тім діло, щоб у печі кипіло).

Язиком вихати - ... (... не ціпом махати).

Пішов на комара з дрючком, а ... (... на вовка зі швайкою).

Пішла Настя в поле жати, та ... (... забула серп узяти).

Не той хліб, що у полі, а ... (... той, що у стодолі)

4) Складіть тлумачний словничок поданих застарілих слів: запишіть їх в алфавітному порядку, до кожного додайте пояснення. Вкажіть архаїзми й історизми. Використовуйте тлумачний словник.

Імператор, опричник, віче, зигзиця, челядь, колчан, шолом, тевтонець, вікторія, панцир, чадо, баяти, мотика, намітка, ліврея, перст.

5) Прочитайте уривок із твору С.Тельнюка «Яром долиною...». Виділіть застарілі слова. Що вони означають? Спробуйте замінити їх словами активної лексики.

Міцна шабля в Кантеміра – дамаська. Така ж шабля і в Дорошенка – теж дамаська, тільки переяславського кування. І коли рубонув щосили по Кантеміровій домасі Дорошенко, то прорубав її до половини, до середини вищербив її крицю! Та все ж і щербатою шаблюкою несамовито б'ється татарський доводця, бо думає, що й Дорошен-кова домаха вищербилася!.. Та от якось зиркнув – і побачив шаблю ворога: ціла-цілісінька... Штриконув він тоді шаблюкою щербатою своєю Дорошенка у груди, та тільки ж забув Кантемір, що на гетьманові – кольчуга з нагрудником! Брязнула шабля, пішла вбік, щербиною за кольчугу зачепилася, і відмахнув би к бісу ліву руку Кантемірові Дорошенко, якби на татарському мурзі не було кольчуги, нагрудника й поплічників, та ще й шолома з сіткою!

(Відповіді: шабля, дамаська, домаха, доводця, гетьман, кольчуга, нагрудник, мурза, поплічник, шолом).

б) Запишіть історизми-назви осіб, які очолювали адміністративно-військові одиниці в добу Козаччини.

- Керівник козацького війська і верховний правитель в Україні. (Гетьман)
- Представник військової адміністрації, який очолював військову канцелярію (генеральну, полкову, сотенну). (Писар)
- Один з найвищих військових чинів, радник гетьмана, охоронник військового прапора (корогви). (Хорунжий)
- Один з найвищих військових чинів, радник гетьмана, охоронник бунчука. (Бунчужний)
- Радник гетьмана у справах землеволодіння і фінансів. (Підскарбій)
- Керівник коша — козацького стану, табору. (Кошовий)
- Керівник куреня, частини військового формування. (Курінний)
- Командир сотні. (Сотник)
- Склад зброї і військового спорядження. (Арсенал)
- Учасник визвольної боротьби проти польської шляхти у XVIII ст. (Гайдамака)
- Чоботи або черевики із тонкої м'якої шкіри – сап'яну. (Сап'янци)

6. Офіційно-ділова лексика

Брейн-ринг «Суспільно-політична лексика»

- Глава держави (президент).
- Особа, що очолює уряд (прем'єр-міністр).
- Вид образотворчого мистецтва, що служить завданням політичної агітації (плакати).
- Особа поза законом (персона нон грата).
- Любов до батьківщини (патріотизм).
- Документ, що засвідчує особу громадянина (паспорт).
- Найвищий законодавчий орган країни (парламент).
- Глава римсько-католицької церкви (Папа Римський).
- Невтручання в чужі суперечки (нейтралітет).
- Належність до певної нації (національність).
- Спадкоємний глава держави в монархії (монарх).
- Приміщення в парламенті поза залом засідання для відпочинку (куллуари).
- Великий масив суходолу оточений водою (материк).
- Особа, що суперничає в будь-якій сфері діяльності з іншою (конкурент).
- Союз, об'єднання на добровільних засадах для досягнення спільної мети (коаліція).
- Керівник політичної партії (лідер).
- Масові збори з питань обговорення політичних питань (митинг).
- Член уряду (міністр).
- Службова особа, що займається дипломатією (дипломат).
- Знак держави, міста чи роду (герб).

III. Фразеологія

1) З'ясувати значення фразеологізмів, користуючись фразеологічним словником (клас об'єднується в групи).

I група

1. В сусіда нові меблі? Я куплю кращі. А що на них треба зрубати цілий гай, те йому і в *п'яти не коле*.
2. Я заціпеніла. І *серця не чую*. Страх скрутив тіло.
3. А сам узяв начіс шерсті й сів прясти, тим заробляє на *хліб насущний* і показує приклад благій братії.
4. Не смійтесь... І куди та енергія? *Коту під хвіст*.
5. Хтось хотів *нагріти* на *тому руки*, в будинку було чимало робіт видатних скульпторів і художників, старовинні коштовні меблі, годинники, бібліотека.
6. Льон торік здали – ніхто й *на руку не плюнув*. За так.
7. Далі Галя *ні сіло ні впало* почала хвалити рекетирів.
8. Ні дня, ні ночі, й пантруй, не розслаблюйся ані на хвилину – *обдеруть до нитки*, свої ж, такі самі.
9. Хочете нас накрити? Не вийде. *Зітремо в порошок*.
10. Все українське в Україні стискається, неначе *шагренева шкіра*...

(З тв. Ю.Мушкетика)

Для довідок: і в п'яти не коле – не турбує, не клопоче; серця не чути – схвилюватися, злякатися; хліб насущний – засоби, необхідні для прожитку, основа існування; коту під хвіст – даремно, марно, без позитивних наслідків; нагріти руки – збагатитися, одержати прибуток; на руку не плюнути – нічого не заплатити за виконану роботу; ні сіло ні впало – зненацька, несподівано, безпричинно; обдерти до нитки – обібрати, пограбувати, залишити без засобів існування; стерти в порошок – знищувати, розбивати вщент; шагренева шкіра – те, що має здатність поступово, але невпинно скорочуватися, зменшуватися.

II група

1. Терпів, терпів, а далі взяв за коси, зв'язав руки й ноги та й з моста в ріку! *Йди раків годувати.*
2. У Євгенія *мороз пробігав поза плечима* при самій думці про долю нещасної жінки, що дісталася в руки такого чоловіка.
3. Вона *зірвалася мов опарена* – бачите, не привикла до того, щоби з нею говорено по правді і по щирості.
4. То ви були би перший лихвар, що признається до сього одверто, а в таким разі все-таки цікаво пізнати такого *білого крука*.
5. Значить, ви, маючи ті папери в руці, можете відразу того панка *пустити з торбами*.
6. Він *стояв мов остовпілий*, забувши, де він і що з ним діється.
7. Євгеній зміркував, що вони наструнчені против нього, і постановив собі *не відкривати* перед ними всіх *карт*.
8. Він кинувся навіть цілувати мене! Видно, що *«цілуваніє Юдино»* - се якась типова склонність таких серць.
9. А я певна, що се власне була та *провідна звізда*, що не давала вам заснути спокійно, не давала заблукатися в темряві егоїзму.
10. «Схотіть, панове, зрозуміти, - мовив, немов звиняючися, президент, - що я не можу попросту взяти і *кинути* справу *під сукно*.

(З тв. І.Франка)

Для довідок: піти годувати раків – утопитися; мороз пробігає за плечима – стати нерухомим на деякий час, заціпеніти від страху, схвилюватися; зірвалася мов опарена – швидко, різко, поривисто; білий крук – незвичайна людина, рідкісне явище; пустити з торбами – розорити, зробити бідним; стояв мов остовпілий – заціпеніти, бути нерухомим; не відкривати карт – не посвячувати в плани, задуми; Юдине цілування – зрадливість, підступність; провідна звізда (зоря) – надійний дороговказ, путівник; кинути під сукно – зволікати з розв'язанням.

III група

1. «Хто не Схоче, того *винесуть наперед ногами*», - усміхнувся недобре дядько Юхим.
2. При одній лише згадці про неї у мене *п'яти холонуть*. Чи міг я це їй сказати?
3. Я зрозумів, чому в листоноші був такий ошелешений вид: адже я стояв перед нею *в чому мати родила*.
4. Я терпляча, терпляча, але і в мене *може урватися терпець*.
5. Мені просто нічого було написати, кажу ж, що так замотався з дисертацією, що й *білого світу не бачив*.
6. Пожаліли старого. Хоч нам варто було тільки пальцем ворухнути, щоб од нього й *мокрого сліду не лишилося*.
7. Але ж Микола Петрович! Як він міг отак *розпустити* свого язика!
8. А як на кафедрі дізнаються, що я пустив цю крамолу в обіг?.. Студентам же *роти не зав'яжеш*...
9. Мабуть, ніде в світі немає стільки охочих *потовкти воду в ступі*, як у нас.
10. Він би, повторюю, *не поступився і на йоту* жодною із звичок, що їх набув за довгі роки служби в місцях, куди його закидала сувора доля військового.

(З тв. А.Дімарова)

Для довідок: винести наперед ногами – убити; п'яти холонуть – стає страшно, моторошно; в чому мати родила – оголений; урвався терпець – прийшов кінець терпінню; білого світу не бачити – бути дуже заклопотаним, зайнятим; мокрого сліду не лишилося – нічого не лишилося; розпустити язика – зробитися балакучим, охочим до розмови; роти не зав'яжеш – не примусиш мовчати; товкти воду в ступі – займатися непотрібним, марно гаяти час; ні на йоту – ні скільки-небудь.

IV група

1. Ніби *Пандора ящик свій* над Жовквою відчинила і, що в ньому було, висипала, нараз на місто.
2. Отче ректоре! На довгі торги в мене часу нема. *Земля під ногами горить*.
3. Мотря так глянула на Чуйкевича, що йому *мороз пішов по спині*.
4. На українські дикі поля чужинці *гайворонами нахлинуть* і заведуть свій лад, свою мову і звичаї.
5. Так тоді – кругом нас *зачарований круг*, з котрого тільки один вихід бачу.
6. «Проклята будь, *Євина дочко*, ти загубиш мене!» - і руками очі закрив.
7. Не дождати ж нам, як трусливому стаду, поки ворог нападе на нас і стане нищити землю нашу *мечем і огнем*.
8. Царська помста, як *дамоклів меч*, висить над моєю старою головою, пригадуючи мені долю мок попередників.
9. «Таким отсе клином, - розказував даліше, - як *громом з ясного неба*, вдарили ми на отсих ратників, котрі висунулися були наперед.»
10. Вітаю вас, що обіцяли доховати віри батькам своїм, вітаю козаків українських, котрих обіщав повести *крізь огонь і воду* по добро і славу.

(З тв. Б.Лепкого)

Для довідок: ящик Пандори – вмістилище зла, лиховісний дар; земля під ногами горить – про критичне, безвихідне становище; мороз пішов по спині – злякатися, заціпеніти, схвилюватися; нахлинути гайворонами – хижо, брутально напасти; зачарований круг (коло) – скрутне, безвихідне становище; Євина дочка – жінка; вогнем і мечем – безжалісно знищувати щось, застосовуючи крайні форми насильства; дамоклів меч – постійна, невідворотна загроза, небезпека; як грім з ясного неба – раптово, несподівано; крізь огонь і воду – через великі випробування.

У група

1. Золота дівка. Що не похопить – *горить у руках*.
2. Але де ж він? Пішов і *ніби у воду канув*. Де він?
3. Родився у Марії дійсно хлопчик, і назвала його таки Романом.
Це було великим святом. Гнат бігав, *землі не чув*.
4. Гнатові видавалося, що наближається дивна і страшна пора.
Все буде зруйноване, *не зостанеться каменя на камені*.
5. Тільки що *на ноги звелися*, і одразу, матінко моя, отаке нещастя!..
6. Ото, Гнате, зайдеш, а ти ж знаєш людей, *язики у кожного без кості*... Краще ні...
7. Сонце обливало ліжко, Гната і Марію. У Гнатовій душі творився *Страшний Суд*.
8. Не поспію ж я. Не можна так *на галай-балай*. Зерно мусить рівно лягти.
9. Гнат, наймолодший з братів, *майстер на всі руки*.
10. Що не робили, що не говорили. Де там... Ні й ні! *Хоч ти йому, людоньки, кіл на голові теши*.

(З тв. У.Самчука)

Для довідок: горіти в руках – уміло вправно, спритно робити щось; ніби у воду канув – безслідно зникнути; землі не чути – бігти, швидко і легко іти; каменя на камені не зостанеться – буде вщент знищене; звестися на ноги – почати самостійне життя; язик без кості – про балакучу людину, пліткаря; Страшний Суд – нестерпна обстановка; на галай-балай (зробити) – абияк; майстер на всі руки – уміла, майстерна людина; хоч кіл на голові теши – про уперту, непоступливу людину.

VI група

1. А тоді якнайскоріше оголоси прилюдно, що ти заблудився, *поший у дурні тих*, які тобі повірили, і стань для них прикладом тверезості.
2. Отамане, ви *лізете на рожен* своїми дерзновенними посяганнями.
3. То навіщо шматувати душу, виплекувати в голові небезпечні думки, *сходити на манівці*?
4. У вас тепер одна думка: ослабили ми турків і ляхів, тож і москаля пора в *шори взяти*.
5. Признайся, батьку, бо недовго тобі *ряст топтати* - старий еси; признайся, що не мету велику мав перед собою.
6. Тож для того, щоб мати снагу *внести* й свою *лепту* у світову скарбницю мислей, мушу повернутися у рідний край.
7. Прагнення людей до самовдосконалення повинно б тільки тішити *сильних світу* цього.
8. *Мов гриби по дощі виростали* в спустошеній Орільській паланці нові слободи – з утікачів.
9. Не роби цього більше, доню. Не проси. Батько твій ніколи *не гнув шиї*.
10. Вершник *мчав стрілою*, припавши коневі до хребта, наче його переслідувала погоня.

(З *тв. Р. Іваничука*)

Для довідок: пошисти в дурні – обдурити, перехитрувати; лізти на рожен – наражатися на небезпеку; сходити на манівці – втрачати правильний напрямок у поведінці! діяльності; взяти в шори – обмежити в чомусь, тримати в певних рамках; ряст топтати – жити; внести лепту – зробити внесок у якусь справу; сильні світу – владоможці, правителі; виростали мов гриби по дощі – з'являлися у великій кількості; не гнути шиї – не коритися; мчати стрілою – дуже швидко бігти, їхати.

2) До поданих слів доберіть синонімічні фразеологізми.
Користуючись словником.

Запланувати. Раптово замовкнути. Наздоганяти. Набридати.
Порозумнішати. Обманювати. Стежити (за кимось). Дозволити
(кому). Покарати. Принижуватися. Домагатися. Дотепний.
Злякатися.

Довідка: Волосся дибом стало. У трьох соснах заблудитися.
Проковтнути язика. Налягати на ноги. У зубах в'язнути. Розуму
набиратися. Вийти сухим з води. Водити за ніс. Водити очима.
Брати за горло. Гострий на язик.

3) Назвати «героїв» фразеологізмів і самі
фразеологізми, зашифровані в загадках.

Кажуть: він *ще й не валявся*,
Доля в нього не проста:
Його *тягнуть за хвоста*.
Кажуть, що він *плаче мало*
Й ласо *погляда на сало*.
Його можна *купувати*.
Його можна й *продавати*.
Має звичку він таку:
Продається у мішку.

Відповідь: кіт.

Фразеологізми: *ще й кіт не валявся; тягти kota за хвіст; як кіт наплакав; дивиться (поглядає) як кіт на сало; купувати (продавати) kota в мішку.*

Хоч і свою шкуру має,
Часом чужу натягає,
В морі він господарює,
Трудиться – не ледарює,
Апетит хороший має,
А на їжу заробляє
Не руками й головою –
Бігом, довгою ходьбою.

Відповідь: вовк.

Фразеологізми: *вовк в овечій шкурі* – людина, що прикриває свої злі наміри маскою добродійності, лицемір; *морський вовк* – досвідчений моряк; *вовчий апетит* – незмінна охота до їжі; *вовка ноги годують* – здобування засобів для існування власними силами.

Хоч її завариш,
Та не з кожним звариш.
А з берези краще
Зовсім не варить,
Бо коли скуштуєш,
Зразу засумуєш
І заплачеш гірко,
Крикнеш: "Ой, болить!"

Відповідь: каша.

Фразеологізми: *заварити кашу* – затіяти якусь неприємну справу; сваритися; *каші не звариш* – не можна з ким-небудь порозумітися, домовитися; *березова каша* – різки, прут; *дати березової каші* – бити когось різкою, прутом.

Один сказав: "Воно *цапине*".
А другий мовив: "Ні, *пташине*".
Воно *річками* розливається
І довго на *губах* лишається.
Не бійтесь влити в нього *крові*:
Будете *гарні* та *здорові*.

Відповідь: молоко.

Фразеологізми: *пташине молоко* – так кажуть про повний достаток (*немає тільки пташиного молока*); *як з козла молока* – так кажуть про когось чи щось некорисне; *молочні ріки і кисільні береги* – щось вимріяне, нереальне; *молоко на губах не обсохло* – так кажуть про молоду, без досвіду людину; *кров з молоком* – так кажуть про здорову й красиву людину із свіжим та рум'яним обличчям.

Її крутять і ламають,
Її гублять, підставляють,
Її сушать, забивають,
Нею часто й накладають.
Нею можна заплатити,
А іще на ній ходити.
Ну, чому вона така –
То дірява, то важка?

Відповідь: голова.

Фразеологізми: *крутити голову* – дурити; *ламати голову* – прагнути збагнути, осмислити щось, вирішити якесь складне питання; *губити голову* – розгубитися і зазнаватися, багато думати про себе; *підставляти голову* – ризикувати чим-небудь; *сушити голову* – вирішувати щось складне; *забивати голову* – обтяжувати чийось пам'ять, свідомість чимось неважливим; *ходити на голові* – пустувати, бешкетувати; *дірява голова* – забудько; *важка голова* – тупий біль у голові; наплив думок.

Ну, чому воно таке?
Добре, чисте і важке?
То *легке*, то *кам'яне*?
Каже: "Слухайте мене.
Я таке: кого люблю,
То до себе *притулю*.
Хто мене не поважає,
Того з себе *вириваю* ".

Відповідь: серце.

Фразеологізми: з *доброго серця* – приязно, чуйно, доброзичливо; з *чистим серцем* – щиро, відверто, довірливо; з *важким серцем* – у гнітючому стані, у тривожному настрої; з *легким серцем* – без тривоги, без жалю; *кам'яне серце* – черства, бездушна людина; *притулити до серця* – виявити щире почуття до когось; *виривати з серця* – примушувати когось забути кого, що-небудь.

Завжди дружить він з мечем
І з водою дружить.
З ним не грають, як з м'ячем.

Хто погрався – тужить.
Коли ж буде їх аж два,
То пропала голова.

Відповідь: *вогонь.*

Фразеологізми: *вогнем і мечем* – з нещадною жорстокістю все знищити, спалити; *пройти вогонь і воду* – прожити життя, сповнене різними пригодами; *гратися з вогнем* – чинити необачно, необережно, ризикувати; *між двох вогнів* – небезпека загрожує з двох боків. Переможена команда йде зі сцени. За столи сідають інші учні.

Його можна *втерти*.
А можна й *задерти*.
Ним можна *клювати*,
А можна й *орати*.
Ним можна *крутити*,
За нього *водити*.
Вже час відгадати,
Як нам його звати.

Відповідь: *ніс.*

Фразеологізми: *втерти носа* – провчити; перевершити когось у чому-небудь; *задерти носа* – зазнатися, стати зарозумілим; *клювати носом* – дрімати, сидячи спати; *орати носом* – падати сторч головою, обличчям у землю; *крутити носом* – виражати незадоволення; упиратися, вередувати; *водити за ніс* – обдурювати, заводити кого-небудь в оману, зволікати; підкоритися комусь.

Що треба про нього сказати?
Він може в млині працювати.
Для нього ж, коли є охота,
Знаходиться в кузні робота.
Він спиці й гачок заміняє,
У пишнім волоссі гуляє.
Однак, як відомо нам, діти,
Без горя й йому не прожити.
Хтось хоче його вкоротити,

Хтось хоче його прикусити,
А хтось (важко навіть збагнути!)
Надумав його проковтнути.

Відповідь: язик.

Фразеологізми: *молоти язиком, клепати язиком, плести язиком, чесати язиком* – вести пусті, нецікаві розмови; *вкоротити язика* – примусити когось менше говорити; *прикусити язика* – утриматись від висловлення, раптово замовкнути; *проковтнути язика* – перестати розмовляти.

Їх можна *скалити й гострити*,
А можна ще й *заговорити*.
Їх часом можна *показати*
І, як не дивно, *продавати*.

Відповідь: зуби.

Фразеологізми: *скалити зуби* – сміятися; *зуби гострити* – гніватися, злоститися на кого-небудь; *зуби заговорити* – заморочити, задурити комусь голову; *показувати зуби* – виявляти недоброзичливість, погрожувати; *продавати зуби* – сміятися без будь-якого приводу.

Їх можна *гріти*, можна *вмити*,
А прийде горе – *опустити*,
До діла треба їх *докласти*,
А зробиш діло – можна *скласти*.
Вони бувають *золоті*...
Як звуться незнайомки ті?

Відповідь: руки.

Фразеологізми: *гріти руки* – збагачуватись нечесним шляхом; *вмити руки* – знімати з себе відповідальність за щось; *опустити руки* – зневіритись у чомусь; *скласти руки* – байдикувати, нічого не робити; *золоті руки* – майстер високої кваліфікації, умілець.

Він для *прогулянок* обрав
Не річку, море, а чи став,
А *голову й кишені*.
От справді *навіжений!*

Ним часом одяг підшивають
Його всі ловлять, доганяють.
Коли ж їх трапиться аж сім,
То незатишно буде всім.

Відповідь: вітер.

Фразеологізми: *вітер гуляє в голові* – так говорять про легковажну, несерйозну людину; *вітер гуляє (свище) в кишенях* – немає грошей; *одяг вітром підшитий* – холодний, легкий; *ловити вітер* – нічого не робити; *доганяти вітра в полі* – даремна праця (ловити когось, шукати); *під сімома вітрами* – на відкритому, ніким і нічим не захищеному місці.

4) Прочитати фразеологізми, в яких прикметники вживаються в переносному значенні й іронічно позначають протилежні якості (з'ясувати їх значення).

- Спритний як ведмідь до горобців – (незграбний, вайлуватий, неповоротний);
- Чепурний як курка в дощ – (нечепурний, брудний);
- Білолиця як мазниця, чорноброва як руде теля – (негарний);
- Міцний як з клоччя батіг – (неміцний);
- Потрібен як п'яте колесо до воза – (непотрібний).

5) Виконати завдання на картках.

- Знайти з-поміж двох речень те, що містить фразеологізм, та пояснити його значення;
- Продовжити фразеологізми.

Картка № 1

- А. Батька он уже дрімки беруть.
На це місце беруть тільки фахівців з вищою освітою.
- Б. Щоб рибу їсти, (треба в воду лізти).
Лле як із (відра).

Картка № 2

- А. Досить правити теревені.
У церкві почали правити службу.
- Б. Ученому світ, *(а невченому тьма)*.
Зробив діло - *(гуляй сміло)*.

Картка № 3

- А. З теплої хати не хотілося виходити на вітер.
Він часто кидає: слова на вітер.
- Б. Пожалів вовк кобилу - *(залишив тільки хвіст та гриву)*.
Який батько - *(такий і син)*.

Картка № 4

- А. Хитрий лис уміє вистежити здобич.
Цей хитрий лис обдурить будь-кого з покупців.
- Б. Книга вчить, як *(на світі жити)*.
Що носієві, *(те й пожнеш)*.

Картка № 5

- А. Я позичив у Сірка очей і розповів усе батькам.
Петро позичив сусідові грошей.
- Б. Хто не працює, *(той не їсть)*.
Хто рано встає, *(тому й Господь подає)*.

Картка № 6

- А. Гострим ножем легко кряяти хліб.
Хлопець промовчав, щоб не кряяти серця матері.
- Б. Хочеш їсти калачі - *(не сиди на печі)*.
Вовків боятися - *(в ліс не ходити)*.

Картка № 7

- А. Підказка на уроці - ведмежа послуга.
У лісі ми натрапили па покинутий ведмежий барліг.
- Б. Злий плаче від заздрості, а *(добрий - від радості)*.
Не говори, що знаєш, а *(знай, що говориши)*.

Картка № 8

- А. Ведмідь буває бурий, сірий і білий.
Яночці ведмідь на вухо наступив!
- Б. Вік живи - *(вік учишь)*.
Рання пташка росу п'є, *(а пізня слізки лє)*.

Картка № 9

- А. В Андрія світла голова,
Світла смуга ясніє на сході.
- Б. Непроханий гість гірший *(за татарина)*.
Життя прожити - не *(поле перейти)*.

Картка № 10

- А. Встала матінка ні світ ні зоря - і до роботи,
Ні розмаїтій світ, ні вранішня зоря не втишували суму.
- Б. Дивиться, як теля *(на нові ворота)*.
Краще їсти хліб з водою, *(ніж буханець з бідую)*.

Картка № 11

- А. Ламай шапку перед паном, бо матимеш бити спину.
Чоловік у приміщенні шапку має зняти,
- Б. Одна голова - добре, *(а дві краще)*.
Краще один раз побачити, *(ніж сто разів почути)*.

Картка № 12

- А. Підійшов хлопець у вишитій сорочці.
По всьому видно: в сорочці народився.
- Б. Ледачий двічі робить, а скупий *(двічі платить)*.
Під лежачий камінь і *(вода не тече)*.

Картка № 13

- А. Кум мовчить, немов води у рот набрав.
Оля набрала в рот води і бризнула на квіти.
- Б. Тричі змірай, *(а раз відріж)*.
За одного битого *(двох небитих дають)*.

Картка № 14

- А. Спадщину цю треба берегти, як зіницю ока.
Лікар пацієнтові обстежив сітківку і зіницю ока.
- Б. Одна нога тут (друга там).
Знати, як свої (п'ять пальців / старі чоботи).

Картка № 15

- А. Гостре лезо сокири легко розколювало березові
поліна.
А вона не мовчить - на язик гостра!
- Б. Де не посій, (там і вродиться).
Наука в ліс не веде, а (з лісу виводить).

Картка № 16

- А. Матуся варить холодець зі свинячої голови.
У цього хлопця голова варить!
- Б. Взявся за гуж - (не кажи, що недуж).
Людей питай, (але й свій розум май).

б) Перекласти українською мовою фразеологізми або дібрати українські відповідники.

- Ловить ворон – (гав ловити);
- Бить баклуши – (байдики бити);
- Уплетає за обе щоки – (їсть аж за вухами лящить);
- Терзатъ душу – (краяти душу);
- Куда глаза глядятъ – (світ за очі);
- Ни к селу ни к городу – (ні в тин ні в ворота);
- Точить лясы – (теревені правити);
- Как аукнеться, так и откликнеться – (який добридень, такий і бувай здоров);
- Остатъся ни с чем – (піймати облизня);
- Два сапога пара – (один одного вартий, який їхав, таку й стрів);
- Грамоте учитьсѧ всегда пригодитьсѧ – (чого замолоду навчишся, в старості як знайдеш; що вмієш робити, того за плечима не носити);

- После дождя в четверг – (на Миколи та й ніколи; як рак у полі свисне);
- Наброситься с упрёками – (накрити мокрим рядом).
- От мала до велика – (від малого до великого);
- Врет и глазом не моргнет – (бреше й оком не моргне);
- На ум не идет – (у голову не йде);
- Знать на зубок – (знати на зубок);
- Здоров врать – (майстер брехати);
- Наврать с три короба – (наговорити/намолоти сім мішків гречаної вовни);
- На всех не угодишь – (ще той не вродивсь, щоб усім догодив);
- Почва уходит из-под ног – (земля тікає з-під ніг);
- Хоч шаром покати – (як виметено);
- Что в лоб, что по лбу – (хоч верть-круть, хоч круть-верть; одна дяка, що за рибу, що за рака; чи в камінь головою, чи каменем у голову);
- Что написано пером, того не вырубишь топором – (що написано пером, того не витягнеш волом; скажеш – не вернеш, напишеш – не зітреш, відрубасеш – не приточиш).

7) Вставити на місці крапочок необхідні за змістом слова, використовуючи слова для довідок.

1. «Латки» (слова, що їх зачитує вчитель): ніс, язик, око, вухо, губа, зуб.

Фразеологізми: тримати ... за вітром, розв'язався ..., полізти чортові в ... , на ... нічого покласти, впадати в ..., ... заплітається, вкоротити ..., і за ... не свербить, робити з ... халяву, глядіти свого ..., розмова в чотири ..., ... не з лопуцька, дивитися в ..., хоч в ... стрель, водити за..., куди сягає..., хоч у ... бгай, перелічити ..., копилити..., ні... ні рила, виткнути ..., давати волю ..., самі... та зуби, надувати ... .

Відповіді: тримати носа за вітром, розв'язався язик, полізти чортові в зуби, на зуб нічого покласти, впадати в око, і за вухом не свербить, робити з губи халяву, глядіти свого носа, розмова в чотири ока, язик заплітається,

вкоротити язика, губа не з лопуцька, дивитися в зуби, хоч в око стрель, водити за ніс, куди сягає око, хоч у вухо бгай, перелічити зуби, копилити губи, ні вуха ні рила, виткнути носа, давати волю язикові, самі вуха та зуби, надувати губи.

2. «Латки»: рука, нога, серце, живіт, печінка, голова.

Фразеологізми: битися об поли ..., аж ... крається, ... йде обертом, втрачати ґрунт під ..., лягти каменем на ..., гаряча ..., тримати себе в ..., колос на глиняних ..., у... пищики грають, насадити ..., ... і два вуха, голими ... не візьмеш, валятися в ..., не жаліти свого ..., з хворої... на здорову, сидіти в ..., розбити ... , ... кров'ю обливається, ні за що ... зачепити, взяти ... на плечі, аж ... позатягало, брати за .....,... присох до спини, допікати до самих ...

Відповіді: битися об поли руками, аж серце крається, голова йде обертом, втрачати ґрунт під ногами, лягти каменем на серце, гаряча голова, тримати себе в руках, колос на глиняних ногах, у животі пищики грають, насадити печінки, голова і два вуха, голими руками не візьмеш, валятися в ногах, не жаліти свого живота, з хворої голови на здорову, сидіти в печінках, розбити серце, серце кров'ю обливається, ні за що рук зачепити, взяти ноги на плечі, аж животи позатягало, брати за печінку, живіт присох до спини, допікати до самих печінок.

3. «Латки»: кіт, кінь, курка, свиня, собака, коза.

Фразеологізми: любить як ... табаку, любить як ... цибулю, гарна як ... в дощ, носить як ... з яйцем, бути на ..., хоч ... грай, нагадати ... смерть, ... хвоста зав'язати, вішати всіх..., розводити химині..., підкласти ..., не на тій ... під'їжджати, троянський ..., встигнути з ... на торг, як ... наплакав, личить як ... наритники, пише як ... лапою, з'їсти ..., шкребуть на серці ..., хід ..., і... ситі, і сіно ціле, метати бісер перед ... , і... загребуть, пропав ні за ... .

Відповіді: любить як кіт табаку, любить як собака цибулю, гарна як свиня в дощ, носиться як курка з яйцем, бути на коні, хоч конем грай, нагадати козі смерть, коту хвоста зав'язати, вішати всіх собак, розводити химині кури, підкласти свиню, не на тій козі під'їжджати, троянський кінь, встигнути з козами на торг, як кіт наплакав, личить як свині наритники, пише як курка лапою, з'їсти собаку, шкребуть на серці кішки, хід конем, і кози ситі, і сіно ціле, метати бісер перед свинями, і кури загребуть, пропав ні за собаку.

Після виконання завдань гри з одержаними фразеологізмами можна виконувати й інші операції – пояснення значення, добір синонімів та антонімів, введення в контекст тощо.

Матеріалом для гри можуть слугувати також приказки і прислів'я.

Приклади завдань:

1. «Латки»: ніс, язик, око, вухо, губа, зуб.

Приказки і прислів'я: Пильнуй свого ..., а не чужого проса; Бабина ... не з лопуцька – того ж хоче, чого і людська; Шкіра на чоботи, ... на підшви; ... веде, а очима пряде; Не всі ті кусають, що ... виставляють; Як тягли ведмедя до меду, то урвали ..., а як від меду, то урвали хвоста; Не розумний тим Денис, що великий має ...; Самі голуби не летять до ...; Не дивись високо, бо запорошиш ...; На чужий коровай ... не поривай, а за свій дбай; ... вихати – не ціпом махати; Чужими ... не наїсися.

Відповіді: Пильнуй свого носа, а не чужого проса; Бабина губа не з лопуцька – того ж хоче, чого і людська; Шкіра на чоботи, язик на підшви; Вухом веде, а очима пряде; Не всі ті кусають, що зуби виставляють; Як тягли ведмедя до меду, урвали вуха, а як від меду, то урвали хвоста; Не розумний тим Денис, що великий має ніс; Самі голуби не летять до губи; Не дивись високо, бо запорошиш око; На чужий коровай очей не поривай, а за свій дбай; Язиком вихати – не ціпом махати; Чужими зубами не наїсися.

2. «Латки»: рука, нога, серце, живіт, палець, голова.

Приказки і прислів'я: Дай ... волю, то заведе в неволю; Розумна ..., та дурневі дісталась; За дурною головою і ... нема спокою; Поганому ... й пироги вадять; Попав ... у небо – аж бомкнуло; Легко чужими ... людям помагати; Матері кожної дитини жаль, бо якого ... не вріж – однаково болить ;... з перцем, а душа з часником; Думкою в небі, а ... в постелі; Не дурний крук, щоб впустити з ... ; ... – не мішок, запасу не зробиш; Не відає ... , що язик лепече.

Відповіді: Дай серцеві волю, то заведе в неволю; Розумна голова, та дурневі дісталась; За дурною головою і ногам нема спокою; Поганому животові й пироги вадять; Попав пальцем у небо – аж бомкнуло; Легко чужими руками людям помагати; Матері кожної дитини жаль, бо якого пальця не вріж – однаково болить; Серце з перцем, а душа з часником; Думкою в небі, а ногами в постелі; Не дурний крук, щоб впустити з рук; Живіт – не мішок, запасу не зробиш; Не відає голова, що язик лепече.

3. «Латки»: кіт, кінь, курка, свиня, собака, коза.

Приказки і прислів'я: Рівнялася ... до коня, от тільки шерсть не така; Хоч круть, хоч верть, а все ... смерть; Сама баба сало гамнула, а, на ... звернула; Жалів яструб ..., доки всю оскуб; Куди ... з копитом, туди і рак з клешнею; Піднімайте, ..., хвости, бо глибоко морем брести; На похиле дерево всі ... скачуть; Силуваним ... не наїздишся; Не боїться вовк ..., а його дзвяки; Заліз ... у сало і кричить: «Мало!»; Коли є ..., то зварить борщ і дурочка; Не біжить ... від калача, але від бича.

Відповіді: Рівнялася свиня до коня, от тільки шерсть не така; Хоч круть, хоч верть, а все козі смерть; Сама баба сало гамнула, а на kota звернула; Жалів яструб курку, доки всю оскуб; Куди кінь з копитом, туди і рак з клешнею; Піднімайте, свині, хвости, бо глибоко морем брести; На похиле дерево всі кози скачуть; Силуваним конем не наїздишся; Не боїться вовк собаки, а його дзвяки; Заліз кіт у сало і кричить: «Мало!»; Коли є курочка, то зварить борщ і дурочка; Не біжить собака від калача, але від бича.

8) Пояснивши значення поданих фразеологізмів, дібрати до кожного фразеологізм-синонім. Один-два з них увести до самостійно складених речень. З'ясувати синтаксичну роль фразеологізмів у складених реченнях.

- 1) Валяти (клеїти, строїти) дурня (ганяти вітер по вулицях; давати горобцям дулі; ханьки м'яти).
- 2) Носитися як курка з яйцем (як дурень із ступою; як циган (чорт, старець) з писаною торбою; носитися як з писанкою; як чорт з грішною душею).
- 3) Не всі дома (нема царя в голові; блекоти (дурману) об'ївся; нема клепки).
- 4) Як бабак свисне (як рак свисне; як п'явка крикне; як волосся на долоні виросте; як виросте трава на помості).
- 5) Як зайцеві бубон (як лисому гребінь; як собаці п'ята нога; як торішні бублики; як діра в мості).

Для довідок:

1. Робити дурниці, безглузді вчинки.
2. Приділяти надмірну увагу чомусь незначному.
3. Про того, хто безглуздо себе поводить.
4. Вживається для ствердження неможливості чогось.
5. Вживається для заперечення потрібності чогось.

9) Пояснивши значення кожного з фразеологізмів, дібрати фразеологізми-антоніми. Скласти речення, ввівши до нього одну з утворених антонімічних пар. З'ясувати синтаксичну роль фразеологізмів у складеному реченні.

1. За тридев'ять земель (під самим носом).
2. Хоч у вухо бгай (хоч кілок на голові теши; хоч черепком вухо ріж).
3. Вивести кінці (сховати кінці у воду).
4. Пороху не вигдає (не винайде) (не в тім'я битий).
5. Не видавиш слова (проворний на язик; язик без кісток)
6. Не викурити й ладаном (не заманити й калачем).

Для довідок:

1. Дуже далеко.
2. Про того, хто лагідний, покірний, податливий.
3. З'ясувати щось.
4. Про того, хто позбавлений кмітливості, розумово обмежений.
5. Про того, хто мовчазний, небалакучий.
6. Не можна позбутися, вигнати.

10) *Гра «Склади та поясни фразеологізми».*

Учням роздаю по одному конверту, у якому на окремих аркушах записані слова українською та російською мовами. Із цих слів потрібно скласти й записати фразеологізми українською мовою, дібрати до них російські відповідники. Записати в зошити й пояснити лексичне значення цих фразеологізмів, а також дібрати синоніми.

Зразки фразеологізмів:

1. Ні в тин, ні в ворота. - Ни к селу, ни к городу. (Невдало).
2. Очі на мокрому місці. - Глаза на мокром месте. (Тонкосльозий).
3. Серед села дороги не знайти. - Заблудиться в трех соснах. (Не розібратися в простому).
4. Щоб рибу їсти, треба в воду лізти. - Без труда не вынешь рыбки из пруда. (Докладати зусиль).
5. Як в око вліпив. - Не в бровь, а в глаз. (Точно сказав)

11) *Завдання «Є голова на плечах».*

До поданих фразеологізмів доберіть із довідки усталені вирази з протилежним значенням, у дужках поясніть лексичне значення.

Зразок:

Бити байдики (ледарювати) – гнути спину (працювати).

Тримати язик за зубами, пасти задніх, на всіх парах, душа в душу, без сьомої клепки в голові, язик без кісток, хвіст бубликом тримати, хоч віником мети.

Довідка:

Як у воду опущений, мати голову на плечах, дерти горло, хоч відбавляй, води в рот набрав, бути в авангарді, як сонна муха, як кішка із собакою.

12) Завдання «Згрупуй фразеологізми - синоніми».

Брати близько до серця; птах високого польоту; битися як риба об лід; дати жару; жити розкошуючи; порожня голова; був кінь, та з'їздився; важливий птах; давати по шапці; дурнів не сіють, не орють, а вони самі родяться; узяти за душу; де тонко, там ще й рветься; жити, лихо покотивши; без сьомої клепки в голові; завдати бані; жити не по кишені; давати прикурити; набитий дурень; брати за живе; велика цяця; доконала гнідка дорога нелегка; всипати гарячих; полатати боки. (1 ряд. Брати близько до серця; узяти за душу; брати за живе. 2 ряд. Важливий птах; велика цяця; птах високого польоту. 3 ряд. Битися як риба об лід; був кінь, та з'їздився; доконала гнідка дорога нелегка; де тонко, там ще й рветься. 4 ряд. Дати жару; давати по шапці; завдати бані; давати прикурити; всипати гарячих; полатати боки. 5 ряд. Жити розкошуючи; жити не по кишені; жити, лихо покотивши, бряд. Порожня голова; набитий дурень; дурнів не сіють, не орють, а вони самі родяться; без сьомої клепки в голові.)

Творча робота: Напишіть гумористичний міні-твір, використовуючи фразеологізми-синоніми одного ряду (на вибір).

13) Гра «Будь уважним і кмітливим»

На картках записано початок фразеологізмів, учням потрібно дописати їх, а також розподілити за тематичними групами.

1. Не терши, не м'явши, не...(їсти калача).
2. Гора з горою не сходиться, а ...(людина з людиною зійдеться).
3. Працювати не розгинаючи ...(спини).
4. Грошей мало — не біда, як ...(є друзів череда).
5. Щоб рибу їсти, треба ...(в воду лізти).
6. Не краса красить, а ...(розум).
7. Діло майстра ...(величає).

14) Гра-пошук «А де ж моя пара?»

Відшукайте потрібні слова до першої колонки, щоб утворилися фразеологізми.

Ахілесова	Точити
кліпати	носа
богатирський	голівонька
задирати	слід
робота	очима
брехні	сон
буйна	шлях
вигравати	кипить
гарячий	вік
життєвий	п'ята
золотий	час

Відповідь: ахілесова п'ята, кліпати очима, богатирський сон, задирати носа, робота кипить, брехні точити, буйна голівонька, вигравати час, гарячий слід, життєвий шлях, золотий вік.

1. Із трьома стійкими сполученнями слів складіть речення, над кожним словом вкажіть частину мови.
2. Розкрийте в письмовій формі зміст приказки «Задер носа, що й кочергою не достанеш».
3. Пригадайте казку про півника та двох мишенят, на її основі складіть гумористичний полілог на тему: «Робить, як мерзле горить».
4. Уявіть себе режисером-постановником казки «Золотий вік». Доберіть акторів, опишіть вигляд сцени, складіть висловлювання персонажів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боженко Н. Українська мова [Електронний ресурс]: міні-зошит - підручник для 5 кл. з теми “Лексикологія. Фразеологія”. - Режим доступу: http://www.teacherjournal.com.ua/attachments/2603_міні%20-%20підручник.doc
2. Єрмоленко С. Я. Українська мова [Текст]: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів// С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, О.Г. Тодор. - К: Либідь, 2001. - 223 с.
3. Лексика української мови [Електронний ресурс]: розробки занять факультативного курсу для 7 кл. загальноосвіт. навч.закл. - Режим доступу: <http://uadocs.exdat.com/docs/index-130355.html>
4. Полюга А.М. Словник антонімів української мови/[Електронний ресурс] А.М.Полюга; за ред. Л.С. Паламарчука. - 2-ге вид., доп. – К.: Довіра, 1999. - Режим доступу: <http://gendocs.ru/v10095/?cc=1&view=txt>
5. П'ять тисяч прислів'їв та приказок [Текст]/ уклад. Л. Вознюк. - Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. - 224 с.
6. Прислів'я та приказки [Текст] / упоряд., передм. М. Дмитренко. - К. : Редакція часопису "Народознавство", 2000. - 248 с. - (Народна творчість)
7. Універсальний словник української лексики: синоніми, антоніми, омоніми [Текст]/ уклад.: Л. І. Нечволод, В. І. Бездітко. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 768 с.
8. Федоренко, В. Л. Енциклопедія інтелектуальних ігор на уроках української мови [Текст] : навч. вид. / В. Л. Федоренко. - Х. : Основа, 2007. - 432 с.
9. Українська мова. Підготовка до ЗНО. Лексикологія. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://subject.com.ua/ukrmova/zno/90.html>
10. Фразеологічний словник української мови [Текст]/ Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. — К.: Наук, думка, 1999.- 528 с.
11. Коваль А.П. Слово про слово [Текст]/ А.П. Коваль. - К.: Рад. шк., 1986. - 384 с.

Невтриніс Лариса Володимирівна

Дидактичний матеріал
для учнів 5-6-х класів

Лексикологія.
Фразеологія

Редактор: **Невтриніс Л.В.**

Комп'ютерна верстка: **Лобанова О.С.**

*Панютинська ЗОШ I-III ступенів №1
Лозівської міської ради Харківської області
64660, вул. Миру, 33, смт. Панютине, м. Лозова
тел.: 60-3-69
e-mail: panutino@mail.ru*

